

sandru Beliću i Stanku Škerlju kako bi se što je više moguće upoznao sa sastavom italijanskog stanovništva u pograničnoj zoni. Rad sovjetskih stručnjaka je privlačio naglašenu pažnju i visokih jugoslovenskih zvaničnika – jednom od zasedanja Komisije, održanom u Ministarstvu inostranih poslova, čak je prisustvovao Edvard Kardelj, kao i zamenik ministra inostranih poslova Vladimir Velebit. Osim naučnih ustanova Tokarev je posetio i Institut za izučavanje međunarodnih odnosa (u Ministarstvu inostranih poslova), gde je razgovarao sa Rogličem i Vilfanom.

Sovjetska delegacija je 8. marta napustila Beograd otputovavši avionom za Ljubljanu, odakle je automobilima došla do Trsta kako bi stupila u neposredan kontakt sa lokalnim stanovništvom (anketiranja, obilasci terena itd.). U zapisima ne nalazimo na potvrdu toga da je bilo konkretnih „političkih“ direktiva od strane zvaničnih lica, ali sudeći prema pojedinim komentarima simpatije Tokareva su se nalazile na jugoslovenskoj strani. Primera radi, opisujući rad u Puli 21. marta on je primetio: „Italijani imaju samo trobojne zastave, a naši zastave, parole, portrete“. U pitanju je bio komentar o dva velika mitinga koja su organizovana na gradskom trgu, kako bi se demonstriralo narodno raspoloženje. Oslanjajući se na podatke koji su navedeni u tekstu dnevnika, možemo zaključiti da su projugoslovenske organizacije izvršile velike pripreme radove sa ciljem da utiču na članove četvostrane komisije. Oni su doslovno svuda nailazili na natpise, jugoslovenske zastave, kao i na pojedine stanovnike koji su bili obučeni u narodnu nošnju.

Nezavisno od navedenog, treba napomenuti da je rad međunarodne komisije imao profesionalni karakter – organizovan je niz susreta sa predstavnicima lokalnih društvenih organizacija (kako sa italijanskim, koje Tokarev često karakteriše kao „fašističke“, tako i sa jugoslovenskim), a članovi Komisije su prilikom putovanja anketirali lokalno stanovništvo. Uporedo sa tim Sergej Aleksandrovič je obraćao usredsređenu pažnju na odeću, kuće i govor lokalnog stanovništva. Veliki značaj za rad Komisije su imali materijali austrougarskog popisa iz 1910. i italijanskog popisa stanovništva iz 1921. godine. Tokarev je pripremio niz beležaka o njima i te njegove ocene i poređenja podataka su potom uneti u osnovu sovjetske pozicije na pregovorima na najvišem nivou. Pošto rad Komisije nije dugo trajao, treba napomenuti i da ona

nije mogla da obuhvati sva mesta – i u najvećim naseljima članovi Komisije su se zadržavali svega po jedan dan. Sam Tokarev, kao ozbiljan i odgovoran naučnik, zbog toga je u svom dnevniku pribeležio: „Desetodnevni put u Istru je dao znatno manje u smislu etnografskih zapažanja. Skoro nemoguće ih je bilo sprovesti. Vrlo letimično, površno upoznavanje sa građevinama, usputni utisci o nošnji...“. Bez obzira na navedeno, treba istaći da nam podaci iz dnevnika i drugih materijala pružaju dobru predstavu o ličnosti samog Sergeja Aleksandroviča Tokareva i njegovoj bezuslovnoj predanosti nauci. Oni daju uvid i u uspostavljanje prvih naučnih kontakata SSSR-a sa balkanskim državama posle Drugog svetskog rata, a takođe nas na dobar način upoznaju sa složenom problematikom „balkanskog pograničja“.

Vladimir Sergejevič Putjatin
(s ruskog preveo Momir N. Ninković)

Dmitar Tasić, PARAMILITARISM IN THE BALKANS: THE CASES OF YUGOSLAVIA, BULGARIA AND ALBANIA 1917–1924, Oxford, Oxford University Press, 2020, 264.

Paravojske nisu svojstvene samo Balkanu, ali su tu na evropskom kontinentu tokom 20. veka imale najdužu istoriju koja je, kako Dmitar Tasić pokazuje u knjizi koja je pred nama, sa pauzama trajala kroz celo stoleće. Iako je u naslovu navedeno da se knjiga bavi razdobljem od 1917. do 1924. godine, Tasić je obuhvatio i vreme pre i posle spomenutog perioda. Knjiga se sastoji od uvoda, sedam poglavlja i zaključka.

U uvodu (str. 1–6) koji nosi naslov „Balkanski paramilitarci, nemobilisani borci“, autor upućuje na evropski kontekst pojave paramilitarizma, a zatim i na balkanski, dajući kratak pregled onoga čime će se knjiga baviti. Autor ovde definiše glavne crte za koje smatra da karakterišu paramilitarizam. On njih vidi kao učešće u ratovima, vezanost za politiku, gerilu, učešće u krizama i vezanost za vođe. U uvodu Tasić objašnjava i zašto je u svom istraživanju u središte pažnje stavio razdoblje 1917–1924. Centar svog rada je ovako omedio jer je na početku stajao Toplički ustanak kao veliki paravojni pokret, a drugu kao godinu u kojoj se Ahmed beg Zogu, uz pomoć paravojske, učvrstio na vlasti u Albaniji.

U prvom poglavlju, pod naslovom „Poreklo“ (ili Izvori, ili Počeci, zavisno od prevoda)

(7–27), Tasić se osvrće na prapočetke paramilitarizma, nalazeći ih suštinski u istorijskim uslovima Balkanskog poluostrva pod Turcima i u planinskom terenu. Dajući kratak pregled, spominje Vojnu granicu (u kojoj su od paramilitaraca vremenom nastali pravi vojnici), preko srpskih i grčkih ustanaka za oslobođenje, do bosanskohercegovačkog ustanka 1875. godine. Potom dolazi do onih kojima će se baviti u većem delu knjige: Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), četnika, Crne ruke, Narodne odbrane, albanskih ustanika protiv osmanskih reformi – čije vođe će se posle Prvog svetskog rata reciklirati kao osnivači Kosovskog komiteta. Potom se osvrće na upotrebu paravojski u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu na svim zaraćenim stranama na Balkanu, da bi najzad ukazao na fenomene koji su kadrovski, ideološki i politički dosta uticali na posleratni paramilitarizam: povratak ratnih zarobljenika (od kojih su mnogi bili zaraženi boljševizmom), dolazak „belih“ ruskih izbeglica, delovanje VMRO, Kosovskog komiteta, ali i na ličnosti kao što je Ahmed beg Zogu.

Drugo poglavlje (28–50) nosi naslov „Demobilizacija protiv mobilizacije“ i bavi se posleratnim stanjem u tri balkanske zemlje iz naslova knjige. Autor prvo osvetljava mračnu ulogu VMRO u bugarskoj unutrašnjoj politici: učešće u gušenju pobune agrarskog prvaka Rajka Daskalova i veze sa delovima vojnog establišmenta. Da stvari u toj zemlji nisu bile jednostavne, Tasić pokazuje i na primeru organizacije Oficirske lige. Potom se autor kraće osvrće na Albaniju, a onda na Toplički ustanak, oslobođenje Srbije i stvaranje Jugoslavije, tj. vidno učešće paramilitaraca u tim događajima – naročito u Topličkom ustanku. Posebna pažnja je posvećena dolasku ruskih antikomunističkih emigranata u Kraljevinu SHS i u Bugarsku. Autor prikazuje njihov društveni i vojni značaj, budući da su oni s jedne strane bili znatno bolje obrazovani od mesnog stanovništva, dok su istovremeno došli kao dobro organizovana grupa koja je u dve spomenute države (uz njihovu pomoć) uspela da zadrži ne samo unutrašnju koheziju, nego i velikim delom vojnu organizaciju. Prikazuje i razlike u položaju ruskih izbeglica u dve zemlje, pri čemu je onaj u Kraljevini SHS bio povoljniji nego u Bugarskoj gde su jedno vreme bili izloženi pritisku režima agraraca koji su naginjali ulevo. Deo ruskih emigranata je angažovan za dužnosti

graničara i žandara. Drugu stranu medalje je predstavljao povratak brojnih ratnih zarobljenika – uglavnom iz Rusije, za koje su vlasti organizovale prihvatne logore koji su služili kao antiboljševički filter. U tom kontekstu je spomenuto osnivanje Komunističke partije Jugoslavije. Za temu knjige je značajnije organizovanje paravojne organizacije Komunističke partije Bugarske, iako o njoj kasnije neće biti previše reči – svakako jer je njen značaj bio daleko iza značaja VMRO.

Treće poglavlje nosi naslov „Balkan Borderlands“ (koji bismo nedovoljno uspešno probali da prevedemo kao „Balkansko pograničje“) (51–81). Termin koji je Tasić preuzeo od drugih istraživača, po njemu predstavlja „prostor između“: širu teritoriju koju presecaju državne granice, ne deleći je definitivno. To je prostor prilagodljivih (ili savitljivih) identiteta i spornih (i zato često promenljivih) državnih granica. Da bi približio prostor o kome najviše govori, a to je istorijska Makedonija, autor navodi detaljne statistike stanovništva koje odražavaju etničku izmešanost. Postavivši tako scenu na kojoj se odvija njegova priča, autor se bavi prvo upotrebom paravojskih jedinica na prostoru novoosnovane Kraljevine SHS: gušenjem bune u Plavu i Gusinju i delovanjem četnika u jugoslovenskom delu Makedonije na suzbijanju vršljanja VMRO i obračunu sa njenim pristalicama. Kasnije je zbog obezbeđivanja teritorije od upada VMRO osnovano Udruženje protiv bugarskih bandita, koje je postalo relativno masovna paradržavna organizacija. U narednom periodu poprimilo je naziv Narodna samoodbrana, doprinevši suzbijanju komitske akcije.

U nastavku poglavlja, Tasić se vraća na prilike u Bugarskoj – na učešće VMRO u gušenju Daskalovljeve bune i mestu te organizacije unutar bugarskog društva i države. Po Tasiću, ona je uspela da preživi Prvi svetski rat jer je izostala okupacija Bugarske od strane saveznika. Tako je VMRO ne samo preživela nego i poprimila nove funkcije zahvaljujući brojnoj makedonskoj dijaspori. U delu Makedonije u sastavu Bugarske (Pirinskoj Makedoniji ili Petričkoj oblasti) VMRO je izgradila svoju bazu, postavši vremenom država u državi. Tasić nas upoznaje sa tri glavne struje te organizacije, od kojih je jedna bila za nezavisnu Makedoniju, druga za autonomnu u okviru Jugoslavije a treća za Makedoniju u Bugarskoj. On se bavi organizacijom četa VMRO, ali i njihovo

vim izgledom. Deo o Bugarskoj se završava pokušajem Bugarske zemljoradničke stranke da parira VMRO-u i drugim paravojnim organizacijama, stvaranjem Narandžaste garde od svojih pristalica – uglavnom ratnih veterana. U nastavku poglavlja autor se okreće Albaniji gde su ljubav prema oružju i potreba da se ono ima, uz klanovsku strukturu, omogućili nastanak specifičnih paravojski. Tasić se bavi pitanjem kako je budući kralj Ahmed beg Zogu iskoristio takvu konstelaciju za svoj uspon na vlast i kako je od tradicionalnog klandestinskog vođe vremenom postao organizator prave vojske. Poglavlje se završava osvrtom na srpske četnike u posleratnim uslovima: na negovanje tradicija, ali i delimično obavljanje žandarskih dužnosti.

Naredno poglavlje nosi neobičan naslov „Novi kontekst + tradicionalni metodi = neočekivani rezultati“ (82–118). Poglavlje razmatra delatnost VMRO u Makedoniji i njeno suzbijanje od strane jugoslovenskih vlasti. Zanimljiv aspekt prisustva ubačenih VMRO bandi pred izbore za Ustavotvornu skupštinu jeste njihov pritisak na stanovništvo da glasaju za komuniste – da bi razlabavili novostvorenu državu i olakšali otepljenje Makedonije. Autor se bavi i razdorom unutar VMRO – podelom na federaliste i autonomiste – koji su i jugoslovenske vlasti znale da iskoriste koristeći federalističke otpadnike. Pored toga, kao uspešne mere za suzbijanje bandi Tasić navodi obaveštajnu infiltraciju paravojnih organizacija i ukonačivanje vojske u jatačkim selima. Godine 1923. ove mere su dopunjene osnivanjem Udruženja protiv bugarskih bandita, kasnijom Narodnom samoodbranom u kojoj su okupljeni VMRO prebezi, četnici i lokalno stanovništvo.

Peto poglavlje pod naslovom „Doba pučeva“ (119–156) bavi se učešćem paravojnih organizacija u državnim udarima u Albaniji i Bugarskoj: u Jugoslaviji je bilo samo atentata i drugih terorističkih činova, ali ne i pučeva. Opisani su stanje u Bugarskoj i Albaniji i faktori rušenja pojedinih režima: Stambolijskog u Bugarskoj, Zogovog, pa potom Fan Nolijevog u Albaniji. VMRO se nalazila pod pritiskom agrarskog režima koji je hteo da se zbliži sa arhineprijeteljem: Kraljevinom SHS. Međutim, uprkos tome i uprkos postojanju Narandžaste garde, kao paravojske agraraca, njihov režim je na kraju srušila Vojna liga, uz prećutnu saglasnost VMRO u junu 1923. godine. S druge strane, VMRO je učestvovala u gušenju pokušaja komunističkog prevrata u septembru iste

godine. Sve to je praćeno krvavim obračunom sa protivnicima, što je bio zaštitni znak bugarskih paramilitaraca. Tasić govori i o zanimljivim jugoslovenskim planovima o intervenciji na uporišta VMRO 1924. godine (koji deluju neverovatno moderno), od kojih se odustalo, kao i o neuspehom komunističkom atentatu na bugarskog cara Borisa.

U nastavku poglavlja Tasić se bavi „prvom vladavinom“ Zogua, njegovim zbacivanjem i dolaskom na vlast preambicioznog reformatora Fana Noliya. On je ubrzo uspeo da od sebe odbije sve one koji su ga doveli na vlast, a koji su bili nezadovoljni prethodnom prevlašću Zogua. Uz pomoć jugoslovenskih vlasti koje su ga snabdele oružjem, artiljerijom, novcem da na Kosovu i Metohiji okupi plaćenike, te „belih“ Rusa i svojih klanovskih sledbenika, Zogu se vratio na vlast krajem 1924. godine i najzad Albaniji doneo nešto nalik na stabilnost tokom narednih petnaest godina. Bio je to pravi trijumf paramilitarizma, ali je Zogu svakako poučen njime prionuo na stvaranje prave vojske u predvojnom albanskom društvu.

Šesto poglavlje je naslovljeno „Pojedinci i organizacije“ (157–193) i čak u većoj meri nego prethodna ima šarolik sadržaj – od izbacivanja italijanskih i povlačenja jugoslovenskih snaga iz Albanije, do razdora i obračuna u VMRO. Autor pri tom primećuje ne samo promenu taktike ove organizacije, nego i izgleda. Ponovo se vraća i na Udruženje protiv bugarskih bandita. Drugi deo poglavlja se bavi istaknutim paramilitarcima kao što su Stanislav Krakov, Vasilije Trbić, Mustafa Golubić, Azem Bejta, Bajram Curi, Dimitar Vlahov i drugi. Konačno, završni deo poglavlja razmatra „međunarodnu saradnju“ paravojnih organizacija: VMRO i Kosovskog komiteta, VMRO i ustaša, VMRO i Hrvatske seljačke stranke, Kominternne itd. Najtrajnija veza je uspostavljena između VMRO i ustaša, a njen glavni plod je bilo ubistvo kralja Aleksandra I u Marseju 1934. godine – što je po Tasiću bila i labudova pesma VMRO.

Poslednje poglavlje, „Nasleđe“ (194–234), govori o paravojnim organizacijama posle 1924. godine – o čemu je već delom bilo reči u prethodnim delovima knjige. Propraćene su transformacije taktike i organizacije VMRO, ali i nove pojave na bugarskoj gerilsko-terorističkoj sceni (kao što je Zveno), Zogu na vlasti i usvajanje četničke taktike od strane jugoslovenske vojske pred Drugi svetski rat.

Taj svetski sukob je doveo do novog procvata paravojnih formacija. Tasić u njih ubraja, uz Pećančeve četnike, i četnike Draže Mihailovića, ustaše, Srpski dobrovoljački korpus i pristalice Bali kombetara (Balli kombëtar) – iako se čini da je uticaj i značaj ovih poslednjih preceonio kad je u pitanju jugoslovenska teritorija. Osvrće se kratko i na paravojne organizacije koje su u Grčkoj do 1949. vodile građanski rat nalik onome u Jugoslaviji između četnika i komunisti. Za četnike (Jugoslovensku vojsku u otadžbini) autor s pravom navodi da je njihova veza sa nekadašnjim četnicima bila na nivou reminiscencije. Za partizane koje je predvodila KPJ, pak, ističe da su od paravojne tokom rata prerasli u pravu vojsku.

U nastavku poglavlja, Tasić pokazuje kako su ostaci ili nove inkarnacije ratnih paravojni nastavile rad tokom prvih posleratnih godina kao četnici, križari (reciklirane ustaše), Bela garda u Sloveniji i balisti na Kosovu i Metohiji. U Bugarskoj je, međutim, nastao sasvim novi fenomen „gorjana“, paravojnih grupa koje su se opirale komunističkoj vlasti. Dobar deo poglavlja bavi se i oživljavanjem paravojne tradicije tokom „ratova za jugoslovensko nasleđe“ 1990-ih godina. Autor uočava sve razlike, ali i pokušaje pozivanja na tradiciju, praveći tako zanimljiv most sa razdobljem na kome je težište njegove knjige. S obzirom na prostor na kome su se odvijali ratovi devedesetih godina 20. veka (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Kosovo i Metohija, Makedonija) čini se da je previše prostora posvećeno srpskim, a premalo ostalim paravojnim formacijama – čak i ako se prihvati da su srpske bile najbrojnije. Knjiga se završava zaključkom (243–254) u kome autor sumira svoje nalaze, a sledi popis izvora i literature.

Ne dešava se često da neki naš autor dobije mesto kod tako prestižnog izdavača kao što je Oxford University Press. Jasno je da samo kvalitet rad nije presudan, odnosno da mnoga kvalitetna dela iz raznih razloga ne uspeju da nađu tako zvučnog izdavača – ali bez kvaliteta se ne može. Knjiga Dmitra Tasića nesumnjivo poseduje mnoge kvalitete: reč je o vrlo dobro istraženom delu koje čitaocu uvodi u mračne i prljave lavirinte pre svega bugarske, a zatim i albanske i srpske/jugoslovenske političke i paravojne scene, uvek držeći visoko baklju kojom osvetljava put. Jasno su raščlanjeni mnogobrojni akteri i njihovi međusobni odnosi, bez nedopustivog pojednostavljanja, ali i bez nepotrebnog komplikovanja. Bogata galerija

likova koji se pojavljuju na stranicama Tasićeve knjige omogućava čitaocima da vide kakve su ličnosti iz drugog plana (koje su se ponekad probijale i u prvi) krojile balkansku istoriju tokom skoro pola stoleća. Autoru je uspeo da pokaže vezu slabijih ili jačih država sa jačim ili slabijim paravojnim organizacijama, kao i šta je to značilo za ljude na područjima gde su paravojne organizacije delovale, ali i za dotične zemlje u celini. U više navrata paravojne su bile ili su pokušale da budu ono što se na engleskom zove *kingmakers* – za svoj ili tuđ račun. Sve to Tasić živopisno prikazuje i jasno raščlanjuje. Uz nekoliko sićušnih faktografskih grešaka, ono što se knjizi najviše može zameriti jeste nedovoljna sistematičnost u izlaganju pojedinih tema o kojima se govori na više mesta u delu. Zbog toga ponekad dolazi do nepotrebnih ponavljanja, iako njih nema mnogo. Uprkos tome, ovo je izuzetno informativna knjiga koja je na pola puta između istraživačkog rada i sinteze, iako bliža ovom drugom. Izlaganje je vrlo jasno, živopisno i slikovito, tako da se knjiga čita lako i sa zanimanjem. I dok će neke možda najviše privući deo o najnovijim paravojnim formacijama, drugi će uživati u prikazu davnijih razdoblja i pitoreskih likova. Upravo delovi o događajima iz 1990-ih godina svedoče da je tradicija paramilitarizma ne samo dugačka, nego i duboka. Samim tim, to je fenomen koji, ako se ne pazi, može ponovo oživeti. Zato je ova knjiga ne samo vredno istoriografsko delo, nego i svojevrsno upozorenje.

Zoran Janjetović

Момир Булатовић, ПРАВИЛА ЋУТАЊА, Београд, Вукотић медиа, 2020, 415.

Prilično nezapaženi memoari jednog od glavnih aktera raspada Jugoslavije 1990-ih godina prošlog veka – Momira Bulatovića, dobili su novo izdanje od strane izdavačke kuće Vukotić media, u tvrdom povezu. Na korici knjige nalazi se „Gorštak“ Mome Kapora koji neodoljivo podseća na samog pisca memoara, koji se nadvisuje nad Lovćenom i sa istovremenom ljutnjom, tugom i setom posmatra Crnu Goru i njenu sudbinu.

Na preko 400 stranica Bulatović nas uvodi u svet razaranja Jugoslavije, svet raznih malih i velikih aktera, svet rata i raspada, svet permanentnog pregovaranja i istovremenog ubijanja.